

EESSÕNA

Ekstravagantne kirjasõber, auahne valitseja, hullumeelne riigijuht, humoorikas kaaslane, julm imperialist ja piinaja, edukas sõjamees, tark ja salakaval poliitik, vaga ja fanaatiline usklik, alatu valetaja, enesekindel diplomaat, leidlik strateeg, nahaalne trollija, hasartne jahimees, sõnaosav kirjanik, naistemees ja galantne kavalier, rahvusvahelise haardega pealetükkiv kosilane, karmikäeline pereisa, suure lugemusega erudiit, filosoferiv intellektuaal, hea maletaja, vaidlus-himuline harrastusteoloog, uudishimulik ajaloo huviline, nutikas vestluskaaslane, kirklik bibliofiil, orgia- ja joomingulembene peoloom, õnnetu orb, ettearvamatu psühhopaat, umbusaldav küünik ... Need epiteedid sobivad iseloomustama tsaar Ivan IVt, kes on ajaloos tuntud eelkõige Ivan Julmana* (eluaastad 1530–1584).¹ See raamat on pühendatud talle.

Ivan IV teemal on palju kirjutatud nii Venemaal kui ka läänes, ilmunud on hulganisti nii populaarteaduslikke kui ka süvateaduslikke raamatuid ja artikleid, temast on tehtud telesaateid, filme jne. Tõenäoliselt on tuhandeid käsitusi ja kõiki neid pole võimalik läbi töötada. Oleme teinud subjektiivse valiku ning üritanud tugineda eelkõige mõjukamatele ja tuntumatele vene ja lääne ajaloolastele, nagu Aleksandr Filjuškin², Boriss Florja³, Ruslan Skrõnnikov⁴, Vladimir Kobrin⁵, Dmitri Volodihhin⁶, Vladimir Solovjov⁷, Charles Halperin⁸, Andrei Pavlov, Maureen Perrie⁹, Vitali Penskoi¹⁰ ja teised, aga ka klassikutest vene ajaloolastele, nagu Nikolai Karamzin¹¹, Vassili Kljutševski¹², Vassili Tatištšev^{**},¹³ ning paljudele teistele. Arvesse on

* Eesti keeles esineb ka nimekuju Juhan Julm, vanemais allikais on Vene tsaari nimeks ka Johann Hirmus.

** Vassili Tatištšev (eluaastad 1686–1750) oli vene ajaloolane, geograaf, insener ning pärines Rjurikovitšite suguvõsast. Ta kirjutas tuntud teose Venemaa ajaloost, mille pealkiri kõlab tõlgituna: „Vene ajalugu alates iidseimatest aegadest, mille on kolmekümne aasta jooksul väsimatu tööga kokku kogunud ja kirjeldanud lahkunud salanõunik ning Astrahani kuberner Vassili Nikititš Tatištšev“, ilmus aastail 1768–1843.

võetud ka eesti tunnustatud ajaloolaste – nagu Anti Selart,¹⁴ Mati Laur,¹⁵ Enn Küng¹⁶ jt, kes on uurinud mh Vene-Liivimaa sõda, Liivimaa suhteid Moskva tsaaririigiga jne – uurimistööd.¹⁷ Oma osa on olnud ka eesti keeles ilmunud populaarteaduslikel teostel, nii tõlgetel kui ka algupärastel väljaannetel (autorid Henry Troyat, Vladimir Sergejev, David Vseviov, Margus Laidre jt).

Peale selle oleme kasutanud mitmesuguseid ajalooallikaid, mitte ainult Ivan IV kirjavahetust (sellest tuleb juttu eessõna lõpus), vaid ka vene ja lääne kroonikaid, mitme Moskoovias Ivan Julma valitsemise ajal viibinud isiku kirjeldusi.¹⁸ Kuigi suurem osa neist allikaist on Ivan IV kaasaegsed tekstid, tuleb neisse suhtuda kriitiliselt, kuna tõenäoliselt ei vasta kõik hinnangud ja tõlgendused tõele. Teoseid kirjutasid tsaari alamad, aga ka tema otsesed (poliitilised) vastased. Kahtlemata on mõni allikas objektiivsem kui teised – meie ei hakka hinnanguid andma ning mitmekülgsema pildi saamiseks oleme kasutanud eri autorite tekste.

Ajaloolased Andrei Pavlov ja Maureen Perrie on Ivan Julma käsitlevas raamatus kirjeldanud tsaari nii: „Ivan Julm on üks kõige vastuolulisemaid valitsejaid Venemaa ajaloos. Nagu Peeter Suur, kellega tal oli palju ühist, saavutas Ivan kultuurilise tähtsuse, mis ületab paljude teiste, ükskõik kui silmapaistvate, ajalooliste isikute oma.“¹⁹

Tsaari hüüdnimi väärib eraldi tähelepanu, kuna eri keeltes on see omandanud oma tähendusvarjundid ja -nüansid. Juba venekeelne originaalnimi Грозный²⁰ pakub mitmesuguseid tõlgendusvõimalusi (sama sõnaga iseloomustatakse Ivan Julma ka näiteks poola keeles: Iwan IV Groźny). Selle võimalikud eesti-keelsed vasted on „ähvardav, hirmus, hirmuäratav, karm, julm“ jne. Tsaari hüüdnimi teistes keeltes avardab tõlgendusvõimalusi veelgi, näiteks ingliskeelne Ivan the Terrible²¹ ehk „kohutav“ (sama omadussõna kasuks on otsustatud ka hispaania ja prantsuse keeles) ja saksakeelne Iwan IV der Schreckliche („hirmus, jube, kohutav“).

Mis siis ikkagi seisis originaalepiteedi taga? Mitu teadlast on seisukohal, et *грозный* ei tähendanud sugugi midagi negatiivset, vaid see oli seotud eelkõige suursugususe, riikluse ja korra ideedega, mis kuulusid lahutamatult õige valitseja juurde. Samuti nähti siin seost õigeuskliku jumala õiglase raevu ja vältimatu karistusega eksimuse korral.²² Väidetavasti hakati tsaari niimoodi kutsuma rahvalauludes juba 16. sajandi teises pooles ja 17. sajandi alguses, folkloorist liikus see epiteet edasi teistesse žanritesse.²³ Võimalik, et alles tõlgetega teistesse keeltesse kadus seos algse ideega ning

negatiivset kuvandit aitasid veelgi kinnistada repressioonid, opritšnina* ja terror.

Pole kahtlustki, et ka praegusel ajal ollakse Venemaal endistviisi uhked oma esimese tsaari** üle. Nii tegi näiteks 2016. aastal Venemaa üks värvikamaid ning oma bravuursete ja skandaalsete sõnavõtude poolest tuntuimaid poliitikuid Vladimir Žirinovski ettepaneku nimetada Lenini prospekt Moskvas ümber Ivan Julma prospektiks, kuna tema meelest oli tegemist suure tsaariga, kes tegi väga palju oma riigi heaks.²⁴

Uhkust ei tunne muidugi kõik – samal aastal protestisid päris paljud Orjoli linna elanikud idee vastu püstitada nende linna Ivan Julma mälestussammas. Vastuväited siiski tulemusi ei andnud ja mälestusmärk püstitati ikkagi.²⁵ Tollane Orjoli oblasti kuberner Vadim Potomski lubas paigaldada monumendi – Ivan Julm hobuse seljas, mõök ja rist käes – Orjoli vanima õigeusu kiriku kõrvale. Unustatud näis olevat tõsiasi, et Ivan Julm käskis 1569. aastal oma opritšnikel eesotsas Maljuta Skuratoviga tappa Moskva ja terve Vene riigi tolleaegse kirikupea metropoliit Filipi***, kes oli sõandanud tsaari kritiseerida ning hiljem (1652. aastal) kuulutati pühakuks. Ka vene õigeusu kirik ei esitanud monumendi püstitamise kohta mingeid vastuväiteid.²⁶

Veelgi enam, Peterburi metropoliit Ioann kirjutas 1990. aastail Vene riigi ajaloolle pühendatud raamatus „Самодержавие Духа: очерки русского самосознания“ ehk „Vaimu ainuvalitsus: vene eneseteadvuse põhijooni“, et Ivan IV puhul ei olnud sugugi tegu türanniga troonil, vaid Vana-Vene riigi esimese tsaariga, kes ei pidanud ennast riigi isandaks, vaid selle esimeseks teenriks. Metropoliit nimetab Ivan Julma vastaseid süüdistusi püsivaks

* Opritšnina (tulnud venekeelsest sõnast *опричь* – „lisaks, peale“) oli ühest küljest Ivan IV haldusreform ja teisest küljest kui institutsioon oli see Ivan Julma omalaadne politsei- ja ihukaitsevägi; opritšnikud paistsid silma terroriga, muutudes repressiivorganiks. Pikemalt opritšnina kohta vt peatükist „Ivan IV julmus, terror ja opritšnina“. Lisaks vt opritšnina kohta Скрынников, Р. Г. 1992. Царство террора. Санкт-Петербург: Наука; Ключевский, В. О. Полный курс лекций по истории России. Лекция 29. Библиотекарь.ру, <http://bibliotekar.ru/rusKluch/29.htm>; eesti keeles on sel teemal kaitstud bakalaureusetöö Aganits, A. 2016. Ivan IV tegude õigustamine opritšninat (1564–1572) käsitlevas historiograafias. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062.

** Juba Ivan Julma vanaisa Moskva suurväürst Ivan III (valitsemisaastad 1462–1505) kasutas aeg-ajalt tsaari tiitlit, kuid ta polnud tsaariks kroonitud, Ivan IV krooniti tsaariks, kuid väidetavasti alles tema poeg Fjodor läbis ka tsaariks võidmise protseduuri (Успенский, Б. А. 2000. Царь и император. Помозание на царство и семантика монарших титулов. Москва: Языки русской культуры, 27). Vt Ivan IV impeeriumi ideest Lehtovirta, J. 1999. Ivan IV as Emperor. The Imperial Theme in the Establishment of Moscovite Tsardom, Turku.

*** Filip II (1507–1569) oli aastail 1556–1568 Moskva ja kogu Vene riigi metropoliit, Maljuta Skuratov tappis (kägistas) ta 23. detsembril 1569 Tveri linnas. Filip kritiseeris opritšnina terrorit, üritas lõpetada ülekohtu, rääkides sel teemal Ivan Julmaga. Vastasseis tsaariga kasvas üle konfliktiks, mille tulemusena võeti talt 1568. aasta novembris ära metropoliidi staatus. Hiljem käskis Ivan IV opritšnikel tagandatud metropoliidi, kes oli enne saadetud Tveri Uspenski kloostrisse, tappa.

Julma kultus kestab

Jossif Stalini ajal oli Nõukogude Liidus tekkinud lausa Ivan IV kultus, teda peeti Venemaa ajaloo üheks olulisimaks ja silmapaistvaimaks valitsejaks ning Stalinile oli ta teatud määral eeskujuks.*

Stalini võimuloleku ajal ilmunud käsitlused Ivan Julmast ja Moskoo- viast on sageli kirjutatud ülivõrdes.**

R. Vipper nimetab Ivan Julma kõigi aegade suurimaks diplomaadiks.***

Seega tuleb ettevaatlikult suhtuda Vene ajaloolastesse, kes on võtnud endale ülesandeks olla Ivan Julma kaitsjad, kuna selline ajaloo tõlgenda- mine oli meelepärane näiteks diktaatorile Jossif Stalinile ja nüüd soosib seda ka Vladimir Putini režiim. Putin näeb Ivan IVs suurkaju, Vene maade koondajat ning riigipiiride laiendajat.****

Putini sõnul on tal praegu Vene riiki valitseda raskem, kui oli Ivan Julmal.*****

Tänapäeva Venemaa poliitilise eliidi mitu esindajat ja riigijuhti on rõhutanud, et Ivan IV polnudki vägivaldne ega türann ning sellise kuvandi löid temast 16. sajandi lääne russofoobid, kes korraldasid tsaari vastu laimukampaania. Nii arvab Venemaa Föderatsiooni julgeolekunõukogu juht Nikolai Patrušev, kes on Putinile üpris lähedal seisev isik.*****

* Vt Perrie, M. 2001. The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia. Palgrave, Hound- mills. J. vt nt Vipper, P. Ю. 1944. Иван Грозный. М–Л.: Издательство Академии Наук СССР.

** Vt Vipper, P. Ю. 1944. Иван Грозный. М–Л.: Издательство Академии Наук СССР.

*** Vt ka Минеева, Ю. 2010. Сталин пытался сделать из Ивана Грозного героя России. – Infox.ru. www.infox.ru/news/10/science/universe/52508-stalin-pytalsa-sdelat-izivana-groznogo-geroa-rossii.

**** Vt Соколов, М. Монументальная пропаганда эпохи Путина. Radio Svoboda, 3.11.2016, <https://www.svoboda.org/a/28092587.html>.

***** Vt Сложнее, чем Ивану Грозному: Путин рассказал об управлении Россией. Ria novosti, 5.9.2016, <https://ria.ru/20160905/1476076314.html>; Андрей Фурсов: „Иван Грозный, как и Сталин – один из самых оболганных правителей России“, business online 23.7.2017, <https://www.business-gazeta.ru/article/352328>.

***** Putini liitlane: Ivan Julm polnud verine türann. Err.ee, 4.5.2021, <https://www.err.ee/1608200758/putini-liitlane-ivan-julm-polnud-verine-turann> (21.01.2021).

IVAN JULM KUI AUTOR

On väidetud, et Ivan Julm oli silmapaistev kirjanik ning tema läkitused võib panna ühte ritta olulisemate vanavene kirjandusteostega.³⁹⁸ Kuivõrd see tööle vastab, laseme lugejatel endil hinnata.

Paljud autorid, ajaloolased ja uurijad on teda iseloomustanud kui välja-paistvat sõnaseadjat: Ivan IV oli „kahtlemata julm türann, kuid geniaalne pamflettide autor. Tema kirjad on vanavene (aga võib-olla ka üldiselt kogu vene) poliitilise ajakirjanduse meistriteosed“.³⁹⁹

„Ivan oli üks primaid 16. sajandi Moskva oraatoreid ja kirjanikke, kuna ta oli tolle aja kõige ärritunud moskvalane.“⁴⁰⁰

Ivan Julm kahtlemata teadis sõna kaalu ja omistas oma poliitilises tegevuses propagandale suurt rolli. Näiteks kurtis 1572. aastal Leedu saadik, et Vene tsaar levitab saksakeelseid mõnitavaid kirju Poola kuninga Sigismund II Augusti kohta, ning venelased ei eitanud seda sugugi. Isegi kui Ivan Julm ei olnud nende kirjade autor, oli ta kindlasti initsiaator.⁴⁰¹

On koguni leitud, et Vene tsaari tegevust tuleks tänapäevases võtmes vaadelda hoopis kui tolleaegsete Euroopa monarhide trollimist*.

Võib öelda, et Ivan Julm oli esimene Vene troll, kes (tõsi küll, interneti-väliselt) trollis paljusid Euroopa monarhe – näiteks olid tal sihikul Inglismaa kuninganna Elizabeth I,⁴⁰² Rootsi kuningas Gustav I**, Poola kuningas Stefan Bátory, Rootsi kuningas Johan III jt.

* Mõiste „trollima“ tähendab võrgukeskkonnas sütitavaid, kõrvalisi või teemaväliseid sõnumeid postitama, peamise eesmärgiga provotseerida teisi kasutajaid soovitud emotsionaalse vastukaja saamiseks või muul viisil normaalset arutelu lõhestama. Skandinaavia folkloorist pärit mõiste „troll“ on internetis saanud täiesti uue tähenduse ning selle all mõeldakse suhtluskanalites tegutsevat varikontot, mille taga olev inimene käitub ebaviisakalt ja provotseerivalt, ta süüdistab ja õpetab oma oponente ning tema kerge iroonia asendub sageli varjamatu sarkasmiga jne.

** Gustav I oli Rootsi kuningas aastail 1523–1560 ning Vasade dünastia rajaja ja kuningate Erik XIV, Johan III ja Karl IX isa.

Ivan Julm. Autor Klavdi Lebedev.

Арақаси / Wikimedia Commons

ROOTSI KUNINGALE JOHAN III-LE (1572⁴⁴²)⁴⁴³

Jumaliku ja üliausa, kolmainu, ainsa, ülistatud, Isa, Poja ja Püha Vaimu lahutamatu olemuse, Vene tsaaririigi valitsuskepi hoidja, suure valitseja ja kogu Vene riigi, Vladimiri, Moskva, Novgorodi suurvürsti, Kaasani ja Astrahani tsaari, Pihkva valitseja, Smolenski, Tveri, Jugra, Permi, Vjatka, Bulgaaria ning teiste suurvürsti, Nižni Novgorodi, Tšernigovi, Rjazani, Polotski, Rostovi, Jaroslavlvi, Beloozero, Udori, Obdori, Konda ja kõikide Siberi alade ning põhjamaade käskija ning Liivimaa pärusvalitseja ja paljude teiste esivanematele kuulunud ida- ja lääne- ja põhjaalade pärija ning kõrgeima tsaari tiitli ja austatud majesteetlikkuse kandja,* valitseja ja suurvürsti Ivan Vassiljevitsi kogu armulikkuse, võimu ja tahtega on koostatud käesolev range käsk koos ülimõjuva manitsusega.**

Kui sa saad meie kuningliku kirja, on sulle, Johanile, Rootsi, gootide ja vendide kuningale, juba teada ka teine manitsus, mille me andsime välja varem, jaanuarikuus. Selles õpetuses oli täpselt kirjeldatud, kuidas sa olid saatnud meie suure majesteedi juurde austust avaldama Turu piiskopi magister Pauli koos kaaslastega, kui meie majesteet oli oma pärusmaal Suur-Novgorodis,** kuidas teated sinu saadikute saabumisest toodi meie majesteedile meie pärusmaale Suur-Novgorodi ja kuidas meie majesteet andis sinu saadikutele tavapäraselt juhised, kuidas sinu saadikud ärritasid meie majesteeti

* Sõnadega „kõrgeima tsaari tiitli ja austatud majesteetlikkuse kandja“ (vn *обладателя высочайшего царского сана и почетной степени величества*) annab Ivan Julm mõista, et ta on monarhina märksa kõrgemal positsioonil kui Rootsi kuningas.

** Venekeelne sõna *наставление* tähistab nii „õpetust“, „ettekirjutust“ kui ka „manitsust“, arvestades kirja üldist tooni, näib manitsus olevat kohasem, sest tsaar on tõepoolest otsustanud Rootsi kuningat noomida ning kutsuda üles „korralikult ja mõistlikult“ käituma. Tsaari manitsev kirjutamismaneer väljendub rohkem käskiva kõneviisi kasutamises.

*** Vn Великий Новгород.

Johan III. Arvatav autor Johan Baptista van Uther.

Qbli2mHd / Wikimedia Commons

oma kohatu käitumisega ja me läksime nende peale raevu, kuidas meie, asudes Suur-Novgorodis, tahtsime oma raevu sinu nõdrameelsuse tõttu suunata sinu Rootsimaa vastu ja millisel põhjusel meie majesteet, lootes, et sa muutud mõistlikuks, jättis oma raevu kõrvale, suhtusime armulikult sinu saadikute austusavaldustesse* ning Astrahani Mihhail Kaibulovitšisse** ja ta kaaslastesse, meie laste palumisse ja meie duuma austusavaldustesse, ning kuidas meie, lastes su saadikutel minna, saatsime sulle nendega õpetussõnad ja käsu, kuidas sa saad meie majesteedi andestuse ära teenida. Selle kohta on sulle korduvalt täpseid õpetussõnu kirjutatud, kirjutatud ja antud, samuti sai määratud sinu saadikute saabumise aeg meie juurde meie pärusmaale Suur-Novgorodi selle aasta nelipühiks. Meie ise kui tõelised kristlikud valitsejad olime armulikud, hoidsime oma raevu sinu Rootsimaa suhtes vaos ja peatasime sõja julmuse. Isegi need vähesed meie inimesed eesrindel, kes rebisid ennast ülejäänutest lahti, panid su maal selliseid tegusid toime, nii et sa pead ise hindama, kuhu kadusid su inimesed, mis on su maast saanud ja kui palju inimesi on vangistatud. Meie majesteet lootis, et sina ja Rootsimaa olete oma rumalust juba mõistnud. Me halastasime su saadikutele ja saatsime nad armulikult koju. Meie majesteet andis sulle juhised, kuidas sa pead austust avaldama ja määras ka tähtaja – nelipühad. Meie majesteet on lubanud olla selleks ajaks oma pärusmaal Suur-Novgorodis ja kuulata ära sinu saadikute austusavaldused.

Meie majesteet koos duuma inimestega saabus oma pärusmaale Suur-Novgorodi sulle määratud tähtajaks – nelipühadeks. Sa oled vist hulluks läinud, kaheksandaks augustikuu päevaks pole sinult mingit vastust.*** Aga me oleme seni armulikult oodanud sinu saadikuid austust avaldama, rahumeelselt viibime siin oma suursugususes ja oma valitud duumaga, lähedaste inimestega, ilma sõjaväeta, aga sinu saadikutest pole ei kippu ega kõppu, kas nad saabuvad

---

* Venekeelsel sõnal *челобитье* on tegelikult kaks tähendust. Esiteks tähistab see sügavat kummardust, mille käigus laup puudutab maad. Teiseks tähendab see mingisuguse kirjaliku palve või kaebuse üleandmist. Praeguses olukorras toimusid need kaks tegevust nähtavasti ühel ajal, saadikud tulid tsaarile austust avaldama ning andsid ühtlasi edasi oma valitseja läkituse. Näiteks ajaloolane A. Horoškevits eristab sellel terminil koguni kaheksat tähendust: kummardus, tervitus, palve, soovialdus teenistusse astumiseks, kaebus, süü tunnistamine, ettekanne ja millegi edasiandmine/üleandmine (Хорошкевич, А. Л. 2001. Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв Москва: Эдиториал УРСС, 121).

** Astrahani valitseja poeg, ristinimega Mihhail Kaibulovitš, enne ristimist kandis nime Murtaza-Ali, oli bojaaride duuma juht (Средневековая Европа. Восток и Запад. 2015. Под ред. Бойцова, Москва: Litres, 259–260).

*** Nelipühad on liikuvad pühad, neid tähistatakse 50. päeval pärast ülestõusmispühi, jäävad vahemikku 10. mai kuni 14. juuni.